

MUSTAFA AHTERÎ EFENDİ VE AHTERÎ-İ KEBİR ADLI SÖZLÜĞÜ ÜZERİNE*

Mustafa GÜNEŞ**

Özet: Ahterî Lügati, Lügat-i Ahterî, Ahterî-i Kebîr gibi isimlerle anılan Arapça-Türkçe sözlüğün müellifi Ahterî mahlasını taşıyan ünlü lügat bilgini Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin Karahisarî'nin, m. 1496 yılında Afyonkarahisar'da doğduğu ve öğrenim ve çalışma hayatı boyunca Kütahya'da yaşadığı rivayet edilir. Ahterî'nin mezarı Kütahya Germiyan Sokak'ta bulunmaktadır. Yazarın, Kütahya ve Afyon yöresi ağız özelliklerini taşıyan Ahterî-i Kebîr adlı Arapça-Türkçe sözlüğü, Türkoloji çalışmalarında temel kaynaklar arasında yer alır.

Anahtar Kelimeler: Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin Karahisarî, Ahterî, Ahterî-i Kebir.

ABOUT MUSTAFA AHTERÎ EFENDI AND HIS DICTIONARY CALLED AHTERÎ-İ KEBİR

Abstract: Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin Karahisarî (Ahterî), lexicographer of the Arabic-Turkish dictionary, referred with the names like Ahterî Lügati, Lügat-i Ahterî and Ahterî-i Kebir, is known to be born in Afyonkarahisar in 1496. He took up his education and training in Kütahya and his tomb is in the same place (Germiyan Street). Having several other works other than his dictionary, his piece de resistance is called Ahterî-i Kebîr. Ahterî-i Kebîr reflects the characteristics of Kütahya and Afyon's local dialects and has an important place in Arabic-Turkish dictionary history.

Keywords: Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin Karahisarî, Ahterî, Ahterî-i Kebir.

1. Giriş:

Geçmişten günümüze şehir hayatının, eğitim, bilim, kültür, sanat ve medeniyet gibi insanî ve evrensel değerlerin gelişimine çok önemli katkılar sağladığı bilinir. Anadolu'nun en eski ve en köklü yerleşim merkezlerinden ve Türk-İslam coğrafyasının en önemli yerleşim alanlarından birisi olan Kütahya şehri, ünlü şair ve bilginlerle (Şeyhoğlu Mustafa, Ahmedî, Ahmed-i Dâî, Şeyhî, Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin Karahisarî vb.), bahsi geçen değerler sisteminin gelişimi konusunda önemli kilometre taşlarından birisi olarak dikkati çeker.

Bütün Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde olduğu gibi Kanunî Sultan Süleyman devrinin de en önemli yükseköğretim kurumu medresedir.¹ Bu devrin önemli medreselerinden biri olan Kütahya Haliliye Medresesi'nde yetişen bilim adamı, Ahterî-i Kebîr adlı Arapça-Türkçe sözlüğün yazarı Kütahyalı Muslihiddin Mustafa el-Karahisarî Efendi (Ahterî), ünlü hattatlardan Karahisarlı Şemseddin Ahmed Çelebi'nin oğlu olarak m. 1496 yılında Afyonkarahisar'da doğdu (Kılıç, 1989: 184).

Kaynaklarda, kısa boylu, uzun çehreli ve oldukça esmer bir şahsiyet olduğu belirtilen Ahterî Mustafa Efendi'nin hayat hikâyesinin ayrıntıları ve öğrenim durumu ile ilgili etraflı bir bilgi bulunmamakla birlikte, Kütahya'da müderrislik yaptığı ve burada m. 1561 yılında vefat ettiği bilinir (Kılıç, 1989: 184).

Ahterî-i Kebîr müellifi Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin Karahisarî'nin hayatı, eserleri ve bilimsel kişiliği hakkında, bazı kaynaklarda özetle şu bilgiler yer alır: Türk dil ve din bilgini Ahterî, ilk tahsiline doğduğu şehir olan Afyonkarahisar'da başladı. İlmîni geliştirmek için Kütahya'ya gelerek devrinin en önemli eğitim ve öğretim kurumu olan medreseye kaydoldu. Kısa bir süre sonra tekmil-i nüsa ederek medreseden icazetini aldı ve onbeş akçe maaş ile Kütahya Haliliye Medresesi'ne müderris tayin edildi. Hayatının sonuna kadar Kütahya'da müderrislik görevine devam etti. Kanunî devrinin büyük âlimleri arasında yer alan Ahterî, başta sözlük olmak üzere Arap dili ve edebiyatı, siyer, fıkıh ve lügat alanlarında da eserler verdi (Kılıç, 1989: 184).

Muslihiddin Mustafa Efendi'nin, Ahterî mahlasını alışı ile ilgili olarak *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti's-Şakâik* adlı kaynakta şu bilgiler verilir:

*Belde-i Karahisar-ı sâhibden peydâ ve zâviye-i kal'a-i mezburâden mânend-i nûr-ı süveydâ hüveydâ olup E'n-nûr fi's-sevâd mazmûnunu izhâr ve Ahterî mahlasını meş'ale-envâr-ı iştihâr eylemiş idi*ⁱⁱ (Kırkkılıç-Sancak, 2009: 15).

Bursalı Mehmed Tahir tarafından kaleme alınan Osmanlı Müellifleri adlı eserde Ahterî Mustafa Efendi ve eserleri hakkında şu bilgiler verilir:

*Efâzıl-ı ulemâdan olup Afyonkarahisarlıdır. Ekser ulûmda 'ale'l-husûs edebiyât-ı Arabiyyede ve 'ilm-i lügatde yed-i tûlâ sâhibi idi. Nâmına muzâf olan matbû' ve meşhûr lügat kitâbindan başka mesâ'il-i fikhîyyeye müte'allık Câmi'ü'l-lisân ve fîrû'a dâ'ir Câmi'ü'l-mesâ'il, ilm-i muhâzarâta 'â'id Hâmilü'l-muhâzarât, cümle'-i mü'ellesât-ı fâzılânelerinden olup bunlardan yalnız Lügat matbu'dur. Vefâtı 986 târihinde. Kabri Kütahya'dadır. Karahisar'da da nâmına masâff bir kabir vardır. Hilkat-i Âdemden Hâtemü'l-enbiyâ Efendimize kadar güzêrân olan vekâyi' ile Çehâr-ı Yâr-ı Güzîn ve E'imme-i müctehidinin ahvâlinden bâhis Arabiyyü'l-'ibâre bir cild târihi vardır ki bir nüshası Fâtih Kütüphanesindedir...*ⁱⁱⁱ (Akyürek, 2009: 224-225)

Mustafa Ahterî Efendi, yaşadığı çevrenin hemen hemen bütün âlimlerinden devrin gözde olan ilimlerini öğrendi. Uzun yıllar Kütahya'da ikamet ederek bu şehirde üst seviyede eğitim ve öğretim hizmeti verdi. On beş akçe ile emekli olan Ahterî, bütün ömrünü ilim ve ibadetle geçirdi. Kütahya'da vefat etti. Kabri, Kütahya Germiyan Sokak'tadır.

** Doç. Dr. Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü., mgunes74@gmail.com

Firakî, bazı olumsuz durumlara karşılığında rağmen Ahterî'nin işlerinin yolunda gittiğini söyler:

*Ahterî'nin beş iken medresesi on oldu
Tâlihi sa'd olubun Ahterî meymûn oldu* (Kırkkılıç-Sancak, 2009: 15).

Ahterî'nin vefat tarihi, Hadaiku'l-Hakak fi Tekmileti's-Şakaik, Kamüsü'l-A'lam, Osmanlı Müellifleri ve Türk Şairleri'nde 986 /1578 olarak geçmektedir. Burada 6 ve 8 rakamlarının yer değiştirdiği görülmür. Sicill-i Osmânî'de ise yazarın vefat tarihi 961/ 1554 şeklinde geçer. Burada da Osmanlı Türkçesindeki 8 ve 1 rakamlarının kısmi benzeşmesi sebebiyle 968 (m. 1561) olan ölüm tarihi, muhtemelen 961 şeklinde yazılmıştır (Kırkkılıç-Sancak, 2009: 15).

Kütahya halkı tarafından büyük bir zat olarak bilinen ve çok sevilen bir şahsiyet ve bilim adamı olan Ahterî'nin, ömrünün son günlerini ibadetle geçirdiği ve vefatından sonra Kütahya Germiyan Sokak'ta bulunan Karadonlu Mescidi^{iv}(Câmi'i)'nin karşısına defnedildiği bilinir.

Merhum Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin Karahisârî (Ahterî)'nin, Karadonlu Mescidi (Camii)'nin karşısında bulunan mezarının yanında şu ifadeler yer alır:

*Hüve'l-Bâkî
Mağfûr olsun ziyâret eden
Rûhu şâd olsun, duâ edin.
Merhûm ve mağfûr
El-Muhtâc ilâ rahmetüllâhil Gafûr
Mustafâ b. Şemseddin
Musannif-i lûgat-i Ahterî
Mevlid: Karahisar-ı sâhib
Rûhu için rızâen Lillâhil Fâtiha
Sene: 953^v*

2.Ahterî'nin Eserleri

Ahterî-i Kebîr:

Ahterî-i Kebîr, sözlüğü hakkında bilgi vermeden önce, lûgat, sözlük bilimi, geçmişten günümüze genel olarak, kültürümüzde sözlük geleneğine ana hatlarıyla değinelim:

Genel olarak sözlük bilimi tarihine baktığımızda, çok eski dönemlerde bile insanoğlunun, anlamları bilinmeyen kelimelerin listesini yaparak, onlardan kelime dizinleri yaptığı görülmür (Cumakunova, 2011: 15).

Arapça bir kelime olan lûgat (sözlük bilimi/lexicologie/leksikografi) kelimesinin, lûgat paralamak (günlük konuşma dilinde geçmeyen kelimeler kullanarak, ağdalı bir dille konuşmak), lûgat-nüvis (lûgat yazarı), lûgat-pendiz (lûgat paralayan), lûgat-şinas (çok kelime bilen), lûgatçe (küçük lûgat) lûgatçi, lûgatçilik, lûgavî, lûgaviyât, lûgaviyye ve lûgaviyyun gibi türevlerine, sözlüklerde yer verilir. Lûgat kelimesi ile eş anlamlı olarak, Arapça kâmûs kelimesinin de yaygın şekilde kullanıldığı görülmür (Ayverdi, 2011: 1902-1903).

Herhangi bir dil hakkında bilgi sahibi olmak istenirse, önce o dilin iki temel kaynağına (sözlük ve gramer) başvurulur. Genellikle bir dilin söz varlığının öğelerini içeren sözlükler, aynı zamanda o dilde bulunan sözcüklerin anlam ve kullanım şekillerini de açıklayan temel kaynaklar arasında yer alır (Adalar, 2011 338-339).

Sözlüklerin ilim dünyasında büyük bir yere sahip olduğu ve sözlük bilimi olmadan medeni bir toplumdaki bahsedilemeyeceği gayet açık bir gerçektir. Okuyup araştıran herkes, ister kendi ana dilinde, isterse başka bir dilde, anlayamadığı her kelimenin anlamını iyice öğrenmek için sözlüğe bakarak dil ve bilimsel konulardaki eksikliklerini gidermelidir. Çünkü iyi bir dil bilgisine sahip olmadan iyi bilim insanı olmak oldukça zordur (Muhtar, 1993: 7).

İslam tarihi, siyer ve fıkıh gibi eski Türk edebiyatının ana kaynağı kabul edilen İslam kültürünün çeşitli bilim dallarında eserler veren Ahterî Mustafa Efendi'ye, asıl şöhretini kazandıran eseri *Ahterî-i Kebir* adlı ünlü sözlüğüdür. Yazarının mahlasını taşıyan bu ilginç eser, Arapça kelimelere, Türkçe anlamlarının verildiği çok önemli ve orijinal bir sözlüktür (Kırkkılıç-Sancak, 2009: 15).

Türkçe sözlük bilimi, aynı zamanda Arapça sözlük bilimi hakkında da bilgi sahibi olmayı gerektirir. Çünkü Türkoloji alanında verilen ilk eserlerin, büyük oranda Arap dil biliminin teorik ve metodolojik esasları çerçevesinde kaleme alındığı görülmür (Cumakunova, 2011: 15).

Osmanlı döneminde, (Başlangıç döneminden XIX. yüzyıla gelinceye kadar) çok sayıda iki dilli sözlük kaleme alındığı görülmür. Bu dönemde, Farsça-Türkçe/Türkçe-Farsça; Arapça-Türkçe/ Türkçe-Arapça olarak kaleme alınan veya bu üç dilin bir arada kullanıldığı sözlüklerin yanında, çok dilli sözlükler de telif edilir. Görüldüğü üzere büyük çoğunluğu, çeviri esasına dayanan Osmanlı dönemi sözlükleri, daha çok Farsça, Türkçe ve Arapça etrafında şekillenmiştir (Eminoğlu, 2011: 101), (Akçay, 2011: 295).

Türk eğitim-öğretim hayatında (Osmanlı dönemi), uzun yıllar uygulanan kelime öğrenim şeklinin, günümüzde Amerika Birleşik Devletleri'nde uygulandığı dikkati çeker.^{vi}

Arapça konuşan, Arapça yazan ve Arapça şiir söyleyen bir topluma, vahiy olarak inen kutsal kitap Kur'an'ın, indirildiği toplumun dilinin dışında başka bir dilde olması beklenmez ve düşünülemez. Vahyin, Hz. Peygamber'den daha önce gelen peygamberlere de kendi ana dillerinde geldiği bilinir. Okumak, anlaşılacak ve önemlisi de yaşanmak üzere gönderilen Kur'an'ı,

anlayabilmek için belli bir ölçüde temel Arapça dil ve kelime bilgisine ihtiyaç duyulmuştur. Belirtilen bu önemli ihtiyacı gidermek için -başta Türk-İslam dünyası olmak üzere- yeryüzü coğrafyasında pek çok eserin yazıldığı görülür (Döndüren, 2003: 1).

Bin dört yüz yıldan bu yana binlerce âlimin, Arapça gönderilen Kur'an (Biz, Kur'an'ı Arapça indirdik. 12/2)'ın lafız ve anlamının gönüllere yerleştirilmesi bağlamında, her türlü zorluğa göğüs gererek gayret sarf ettiğini biliyoruz. Ortak dilin Arapça (medeniyet dili) olması sebebiyle, Türk ve İslam dünyasında kaleme alınan daha pek çok eserin de Arapça yazıldığı görülür. Başta Kur'an olmak üzere, İslam âlimleri tarafından kaleme alınan bu eserlerin, okunup anlaşılabilmesi için Arap dilinin iyi öğrenilmesi hususu, her zaman zorunlu hâle gelmiştir (Yazır, 1992: 1).

Kur'an'ı, daha iyi anlayabilmek amacıyla geçmişten günümüze kadar pek çok çalışmanın (tercüme, tefsir, meâl vb.) yapıldığı görülür. Bütün bu çalışmalara rağmen, tercüme (bir sözün anlamını yazıldığı dilin dışında başka bir dille ifade etmek) yoluyla Kur'an'ı gerçek anlamda anlamamanın mümkün olmadığı da dile getirilir (Yazır, 1992: 3-6).

Yukarıda belirtilen ihtiyaç ve daha başka sebeplerden dolayı, Türk ve İslam dünyasında, başta Kur'an olmak üzere çeşitli bilim dallarında araştırma yapabilmek için, *Ahterî-i Kebîr* vb. sözlüklere daima ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla Mustafa Ahterî'nin, belirtilen ihtiyaçlar sebebiyle eserini kaleme aldığı söylenebilir.

Kültür değerlerinin en önde gelen unsurları arasında yer alan sözlükler, bir yönüyle de çok değerli dil hazinesi olma özelliği taşıyan eserlerdir. Sözlükler aynı zamanda, bir dilin söz varlığının özelliklerini bir araya getirerek, bunları geniş okuyucu kesimlerine sunan temel eserler arasında yer alır (Öztürk-Örs, 2000: 3).

Geçmişten günümüze Türk kültür hayatında önemli bir yere sahip olan ve Arapça sözlüklerden faydalanılarak hazırlanan Ahterî-i Kebîr adlı sözlüğün, günümüzde de Türk insanı üzerinde önemli etkilerinin olduğu bilinir. Edebiyat araştırmalarında da kaynak sözlükler arasında yer alan Ahterî-i Kebîr'in, Afyon ve Kütahya yöresi (İç Ege)'nin ağız özelliklerini taşıması dolayısıyla da ayrı ve önemli bir değer taşıdığı söylenebilir. Ayrıca eserin, Cumhuriyet döneminde eski Türk edebiyatı alanında yapılan bazı önemli çalışmalara da kaynaklık yaptığı görülür (Horata, 2009: 38).

Ahmet Talat Onay'ın Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı adlı önemli eserinde, bazı kelimelerin izahı sırasında, toplam 24497 madde başlığının yer aldığı Ahterî-i Kebîr sözlüğünden (otuz yedi madde) yaralandığı görülür.^{vii}

Verilen bilgilere ilave olarak Ahterî-i Kebîr hakkında diğer bazı kaynaklarda şu bilgiler de yer alır:

1496 yılında Afyon'da doğan Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin Ahterî tarafından 1545 yılında telif edilen Arapça-Türkçe bir sözlüktür. Çok sayıda baskısı bulunan ve günümüze kadar toplam yirmi yedi baskısı yapılan bu eserin, 709 sayfadan oluşan ilk baskısı, 27 Nisan 1827 yılında Matbaa-i Âmire'de yapılmıştır. Eserin başında yer alan Allah'a hamd vb. ifadelerin ardından; kelimenin ilk ve ikinci harfinden sonra alfabe sırasına göre üçüncü harfinin esas alındığı sözlük bölümü gelir. Eserde, sözlük bölümünden önce müellif kendi adını da zikreder (Akçay, 2011: 298).

Yukarıda da belirtildiği gibi 24497 Arapça kelime (madde başı)den oluşan ve Arapçadan Türkçeye elif-be sırası ile madde başları satır başına getirilmeksizin kaleme alınan bu sözlük, ilk defa 1242/1826 yılında İstanbul'da basılmıştır. Eser, daha sonra Türkiye, Mısır, İran, Kırım ve Hindistan'da değişik boylarda, bir veya iki cilt olarak, aslında olduğu gibi maddeler satır içinde veya satır başlarına alınarak, sütunlar hâlinde birçok defa yayımlanmıştır. Eserin ilk baskıları (mesela 1311 tarihli baskı), yazma nüshalar ile muhteva ve dil bakımından birbirine benzerlik gösterse de, daha sonraki sütunlu yayımlarda, bazı ekleme ve çıkarmalar yapılmıştır. Daha sonraki dönemlerde yapılan baskılarda, eserin dilinin sadeleştirildiği anlaşılmaktadır. Eserin, kelimeler üzerinde yapılan filolojik açıklamaların atılarak yalnız sözlük karşılıklarının verildiği, *Lügat-i Ahterî-i Cedîd* (baskı yer ve yılı belirsiz) adlı muhtasar bir baskısı da vardır (Kılıç, 1989: 185).

Özellikle Arapça öğrenmeye yeni başlayanlar için önemli bir el kitabı olma özelliği taşıyan *Ahterî-i Kebîr*, dil araştırmaları açısından büyük bir önem taşıyan bir eserdir (Kırkkılıç-Sancak, 2009: 18).

Muhtasar bir sözlük olarak tanımlanan *Ahterî-i Kebîr*, Arapça'daki kavram genişliğini gösterebilecek düzeyde bir eserdir. Örnek olarak aslanın 90, atın 174, devenin 680 yerde zikredilmesi oldukça dikkat çekicidir (Kırkkılıç-Sancak, 2009: 19).

Ahterî-i Kebîr'in, *Lügat-ı Ahterî-i Cedîd*, *Asrî Kamus -İlaveli Ahterî-i Kebîr Arapça-Türkçe Büyük Lügat* (İbrahim İlhami Ulaş-Abdülkadir Dedeoğlu tarafından hazırlanan bu çalışmada eski harfli madde başları hareketli verilmiş; Arapça karşılıklar, Türkçeleştirilmiş ve örnek Arapça cümleler esere alınmamıştır. 1979 yılında İstanbul'da basılan bu eserde, önemli dil özelliğine sahip kelimeler, mümkün olabildiği ölçüde korunmaya çalışılmıştır) isimli neşirleri yapılmıştır. *Asrî Kamus*, Sadreddin Yüksel tarafından esere eklenmiş olup, ayrıca sözlüğe daha başka ilaveler de yapılmıştır (Kılıç, 1989: 185).

Ahterî-i Kebîr'de Eski Türkiye Türkçesi devresine (XIII-XV. yüzyıllar) ait (Osmanlı Türkçesi'nde ihmal edilen) bazı öz Türkçe kelimelerin kullanıldığı görülür. Eserin, bazı ağız özellikleri taşıması, ona çağdaş Türkoloji araştırmaları bakımından ayrı bir değer kazandırır (Kılıç, 1989: 184).

Ahterî-i Kebîr, diğer Arapça-Türkçe sözlüklerden daha fazla tutulduğu için, kebir (büyük) sıfatıyla anılır hâle gelmiştir. Bu durum, bazı yazarlarda, Ahterî sözlüğünün bir de sağır (küçük) ve veset (orta) boylarının mevcut olduğu zannını uyandırmıştır. Eserin yazma nüshaları arasında hiçbir fark bulunmaması ve muhtelif baskılarının daima aynı hacimde yapılmış olması bu görüşü çürütmekte ve bunun kebir sıfatından kaynaklanan bir yanlış çağrışım olduğunu ortaya koymaktadır (Kılıç, 1989: 185).

Eserde, Arapça kelimeler, sülasi ve rubai kökleri dikkate alınmaksızın yazılışlarına göre alfabetik sıralanarak, günümüz lügatçilik anlayışına benzer bir yeniliğin, yüzyıllar öncesinde Türk sözlükçülük geleneğinde Ahterî tarafından uygulandığı anlaşılmaktadır. Yazar, çok kullanılan kelimeleri seçmek suretiyle kitabının hacmini küçültmüş ve bunun için eser, bir el lügatî hâline gelmiştir.

Eserde, Arapça kelimelerin karşılıkları Türkçe verilmiş ve eş anlamlı bazı Arapça kelimelerle de anlam pekiştirilmiştir. Ahterî, kelimeleri Arapça örnek cümle içinde de kullanarak, kelimelerin anlamının akılda kalmasını sağlamıştır (Kılıç, 1989: 184).

Ahterî-i Kebîr'in, çeşitli kaynaklarda büyük, orta ve küçük ölçekteki şekillerinin bulunduğu belirtilir. Hulusi Kılıç, Türkiye Diyanet Vakfı yayını İslam Ansiklopedisi'nde yer alan Ahterî maddesinde, bu değerlendirmelere katılmaz. Kılıç, eldeki yazma nüshalar arasında herhangi bir fark bulunmaması, farklı baskılardaki kelime miktarının aynı olması gibi sebeplerle bazı kaynaklarda yer alan görüşlerin isabetli olmadığını ve bahsi geçen yanlışlığın eserin adındaki kebir (büyük) sıfatından kaynaklanmış olabileceğini belirtir (Kırkkılıç-Sancak, 2009: 16), (Kılıç, 1989: 184).

Yazar, eserinin ön sözünde *Sihâhu'l-Cevherî*, *Düstûrî'l-Lüga*, *Tekmile*, *Mücmelü'l-Lüga*, *Mugrebü'l-Lüga* ve *Mukaddimetü'l-Edeb* gibi tanınmış eserlerden hatta Sibeveyh ve Esmâ'ye de müracaat ettiğini anlatmaktadır. Ahterî, eserini Kütahya'da 952/1545 Rebîyülevvel ayının ortalarında Perşembe gecesi bitirdiğini ifade eder. Eser, kelimelerin tanım ve tercümesi yönüyle, yazarın çağdaşı Abdullah Kestelli'nin sözlüğüne (yazılış tarihi: 1533-34) çok benzer.

Diğer Eserleri:

Câmi'ü'l-Mesâ'il (el-Mühimme): Yazarın, Hanefî mezhebi fıkhı ile ilgili çeşitli meseleleri ele alarak bazı izahlarda bulunduğu bu eser, *Ümmü'l-fetâvâ* adıyla da tanınır. Kaynaklarda Ahterî'ye nisbet edilen *Câmi'ü'l-Lisân*, *Câmi'ü'l-Mesâ'il*'in yanlış okunmuş şekli olabileceği belirtilir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde yazma nüshaları (Yazma Bağışlar nu. 993, 222 vr., Kılıç Ali Paşa nu. 339, 333 vr., Fatih nu. 2471, 348 vr.) vardır (Kırkkılıç-Sancak, 2009: 16), (Kılıç, 1989: 185).

Târîh-i Ahterî: Peygamberlerin (Hz. Âdem'den Hz. Peygamber'e kadar) hayatları çerçevesinde yaşanan çeşitli olaylar, bazı din adamları ve İslâm büyüklerinin hayatları ile ilgili olarak Arapça kaleme alınan bu eserin, Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Fatih, nu. 4211/1, 102 vr.) yazma bir nüshası bulunmaktadır (Kırkkılıç-Sancak, 2009: 16), (Kılıç, 1989: 185).

Arapça kaleme alınan bu eserde, Hz. Âdem'den Hz. Peygambere kadar insanlık tarihi boyunca yaşanmış çeşitli ibretli olaylar, dört halife, mezhep imamları ve bazı İslam büyüklerinin hayatları hakkında çeşitli bilgiler verilir (Kırkkılıç-Sancak, 2009: 16).

Şerh 'ale'r-Risâleti'l-Kefevî fi'l-edeb: Bu risâlenin Süleymaniye Kütüphanesi (Serez, nu. 3851/14, 216-228)nde yazma bir nüshası vardır (Kırkkılıç-Sancak, 2009: 16), (Kılıç, 1989: 185).

Câmi'ü'l-Lisân: Ahterî'ye ait olduğu bildirilmekte ise de *Cami'u'l-mesâ'il* ile aynı eser olması muhtemeldir. Eser *Sicill-i Osmânî*'de *Cevâmiu'l-lisân* olarak geçmektedir (Kırkkılıç-Sancak, 2009: 16).

Hâmilü'l-Muhâderât: Sohbet tarzında kaleme alınan tarihî-edebî konulu bir eserdir. *Osmanlı Müellifleri ve Türk Şairleri*'nde *Câmi'ü'l-Muhâderât* adıyla geçen eser basılmamıştır (Kırkkılıç-Sancak, 2009: 16), (Kılıç, 1989: 185).

3. Sonuç:

Sözlükler, geçmişten günümüze dilin öğrenilip geliştirilmesi için, temel kaynaklar arasında yerini alır. Bunun için Son devir mütefekkirlerimizden Cemil Meriç, *Kâmus namustur; kâmusu uzanan el namusa uzanmış el anlamına gelir* der.

Geçmişten günümüze sözlük geleneğimiz ve büyük bir sözlük bilgini olan Ahterî'nin Ahterî-i Kebîr adlı ünlü sözlüğü ile ilgili olarak dikkat çekilmek istenen ve üzerinde durulmak istenen hususlar şu şekilde özetlenebilir:

Türklerin, İslamiyet'i kabulünden sonra Kur'an ve Hadis ve diğer İslami bilimleri iyice öğrenebilmek amacıyla, Arapça öğretmek ve öğrenmek konusuna ağırlık verdiği görülür. Türk milletinin, İslam etkisindeki ilk yazılı eseri olan ve yedi bin beş yüz civarındaki Türkçe kelimeye Arapça karşılık verilen *Dîvânü lügâti't-Türk*, Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınmış Türkçe-Arapça bir sözlüktür. Bu sözlük, Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türkçenin zenginliğini ortaya koymak amacıyla yazılan bu abidevi eserden sonra, bu alanda pek çok sözlük kaleme alınmıştır.

İslam'ın kabulünden sonra çeşitli dönemlerde telif edilen iki dilli veya açıklamalı sözlükler, daima Türk ve yabancı Türkologların ilgisini çekerek devamı surette güncelliklerini korumuştur. Genel olarak Türk sözlüklük tarihine bakıldığında, sözlük yazarlarının yetiştikleri medreseler ve bağlı buldukları ekoller de ayrı bir önem taşır. Kütahya şehrinde ve burada bulunan Haliliye Medresesi'nde, çok önemli bir sözlük âliminin yetişmiş olma sebepleri de ayrıca araştırılması gereken bir konudur.

Türk sözlük bilimi (leksikografi) geleneğinde, özel bir yere sahip olan Ahterî-i Kebîr, Afyonkarahisar ve Kütahya (İç Ege) şehirlerinin ağız özelliklerini taşıdığı için, tarihî Türkiye şivelerinin araştırılması (diyalektoloji) bakımından önem taşımaktadır.

XVI. yüzyıl Osmanlı bilim hayatının en seçkin şahsiyetlerinden birisi olan Ahterî tarafından kaleme alınan Ahterî-i Kebîr ve diğer eserler, Kanunî Sultan Süleyman dönemi bilim dilinin en güzel örnekleri arasında yer alır. Yazarın Ahterî-i Kebîr dışındaki eserleri ile ilgili olarak herhangi bir bilimsel çalışmanın yapılmamış olması, önemli bir eksikliklerdir.

Dünyanın en zengin, köklü ve eski dillerinden biri olan ve içinde çok sayıda Arapça-Farsça kelime barındıran Türkçe, az sözle çok anlam ifade etmeye oldukça uygun bir dildir. Türk dili, Ahterî-i Kebîr gibi pek çok sözlüklere sahip olmasına rağmen, özellikle son zamanlarda çok ihmal edilmiş ve bu noktada kendisinden gereği kadar yararlanılmamıştır.

Kolay kullanım özelliğine sahip olduğu için özellikle Arapça'ya yeni başlayanlar tarafından çok tutula Ahterî-i Kebîr vb. sözlüklerden, günümüzde gereği kadar yararlanmadığımız için kelime dağarcığımız azalmış ve buna paralel olarak, hayal, duygu ve düşünce dünyamız da fakirleşmiştir. Ülkemizde, eğitim-öğretim sisteminde bu tür sözlük çalışmalarına çok az yer verildiği düşünüldüğünde, fikir adamlarının ve aydın kesimin, bu konudaki endişelerinin haklı sebeplerden kaynaklandığı söylenebilir.

KAYNAKLAR

- AHTERÎ Mustafa Efendi, *Ahterî-i Kebir* (Hazırlayanlar: Ahmet Kırkkılıç-Yusuf Sancak), TDK Yayınları, Ankara 2009.
- AKÇAY, Yusuf, *Doğuda ve Batıda Sözlükçülüğün Gelişimi ve Osmanlı Dönemi Sözlük Metinlerine Genel Bir Bakış*, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi The Journal of Turkish Language and Literature Studies Ulusal Hakemli Dergi Sözlük Özel Sayısı DED, S. (Issue) 4 Yaz (Summer), İstanbul 2011.
- AYVERDİ, İlhan, *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Büyük Misalli Büyük Sözlük*, C. II, (Redaksiyon: Ahmet Topaloğlu), Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011.
- BURSALI MEHMED TÂHİR, *Osmanlı Müellifleri C. I-II-III-Ahmed Remzi Akyürek Miftâhü'l-Küttüb ve Esâmî-i Müellifin Fihristi*, Bizim Büro Basımevi Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti. Yayınları, Ankara 2000.
- CUMAKUNOVA, Gülzura, *Türk Sözlük Biliminin Etkileşim Alanları*, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi The Journal of Turkish Language and Literature Studies Ulusal Hakemli Dergi Sözlük Özel Sayısı DED, S. (Issue) 4 Yaz (Summer), İstanbul 2011.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi C. XIV*, (İlmi müşavir ve Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yayınları, İstanbul 1993.
- DÖNDÜREN, Hamdi, *İnsanlığa Son Çağrı Kur'an-ı Kerim- Meâl-Tefsir-Ansiklopedik İndeks* (Yüce Meâlî ve Açıklaması), C. I, Yeni Şafak, C. I, Yeni Şafak, İstanbul 2003.
- EMİNOĞLU, Emin, *Sözlükçülük Geleneği İçinde Türkçe Sözlük Düzenleme Yöntemleri*, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi The Journal of Turkish Language and Literature Studies Ulusal Hakemli Dergi Sözlük Özel Sayısı DED, S. (Issue) 4 Yaz (Summer), İstanbul 2011.
- HORATA, Osman, *Kaynaklar*, Eski Türk Edebiyatı El Kitabı, Editörler: Mustafa İsen, Mustafa İsen-Osman Horata*-Muhsin Macit-Filiz Kılıç-İ. Hakkı Aksoyak, Grafiker Yayınları, Ankara 2009.
- KARTAL, Ahmet, *Tuhfe-i Remzi Manzum Farsça-Türkçe Sözlük*, Akçağ, Yayınları, Ankara 2003.
- KESTELLİ, Raif Necdet, *Resimli Türkçe Kamus*, (Hazırlayanlar: Recep Toparlı-Belgin Tezcan Aksu- Canan Selvi Kanoğlu-Seyfullah Türkmen), TDK Yayınları, Ankara 2004.
- KILIÇ, Atabey, *Manzum Sözlüklerimizden Sühba-i Sıbyân Şerhi Hediyeetü'l-İhvân*, Turkish Studies /Türkoloji Dergisi I, S. 1,(2006).
- KILIÇ, Hulusi, *Ahterî*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. I, İstanbul 1989.
- MUHTAR, Cemal, *İki Kur'an Sözlüğü Luğat-ı Ferišteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1993.
- MÜTERCİM ÂSİM EFENDİ, *Burhân-ı Katı* (Hazırlayanlar: Mürsel Öztürk-Deya Örs), TDK Yayınları, Ankara 2000.
- Türk Ansiklopedisi C. I*, "Ahterî Mustafa" MEB Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1946.
- TÜRK DİL KURUMU, *Türkçe Sözlük C. II*, (Hazırlayanlar: Nevzat Gözaydın-İsmail Parlatur-Talât Tekin-Hamza Zülfişkar), Ankara 1988.
- ONAY, Ahmet Talat, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, (Hazırlayan: Cemal Kurnaz), H Yayınları İstanbul 2009.
- SUBAŞI, Derya, *Araplarda Sözlükçülük Çalışmaları ve El-mu'cemu'l-Arabiyyü'l-Esâsî Adlı Sözlüğün Eleştirisi*, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi The Journal of Turkish Language and Literature Studies Ulusal Hakemli Dergi Sözlük Özel Sayısı DED, S. (Issue) 4 Yaz (Summer), İstanbul 2011.
- YAVUZARSLAN, Paşa, *Türk Sözlük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî'nin Kâmus-ı Türkî'si*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi 44, 2 (2004).
- YAZIR, M. Hamdi (Elmalılı), *Hak Dini Kur'an Dili C. I*, (Sadeleştirilenler: İsmail Karaçam-Emin Işık-Nusrettin Bolelli-Abdullah Yücel), Azim Dağıtım, İstanbul 1992.

---

*Bu makalenin konusu ile ilgili olarak *Ahterî Mustafa Efendi'nin Hayatı ve Eserleri* başlığı altında tarafımızdan bir sunum yapılmıştır (Türk Dil Kurumu ile Dumlupınar Üniversitesi'nin iş birliği ile düzenledikleri *Ahterî ve Dönemi Sempozyumu: 7-9 Kasım 2013*, Dumlupınar Üniversitesi Eviya Çelebi Yerleşkesi, KÜTAHYA).

¹ Mustafa Ahterî Efendi'nin yaşadığı dönemde, Kanunî Sultan Süleyman tarafından günün şartları göz önünde bulundurularak ihdas edilen (Süleymaniye) medreseler manzumesi, genellikle şu fakültelerden oluşmakta idi: Darülhadis, tıp, riyaziye, tabâiyye, din, hukuk, edebiyat vb. ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılanan hastane, imâret, hamam ve tabhâne gibi müştemilat da medrese kurumuna hizmet vermekte idi. Süleymaniye medreselerinin, derecesi en yüksek kısmı dârülhadistir. O günün şartlarında diğer fakültelerin müderrisleri, günlük yirmi beş ila altmış akçe alırken; dârülhadis müderrislerine yüz akçe gibi yüksek bir ücret tahakkuk ettiriliyordu. Medreselerin, Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren, Kanunî Sultan Süleyman devrini de içine

alan uzun bir zaman diliminde altın devrini yaşadığı bilinir. Medreselerde, XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren çeşitli sebeplerden dolayı bazı ıslah çalışmalarına rağmen, gerileme ve hatta çökme söz konusu olduğu söylenebilir (*Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi C. XIV*, Çağ Yayınları, İstanbul 1993, 102-103).

ⁱⁱ Yukarıda kısmî transkripsiyonlu olarak verdiğimiz metin, günümüz Türkiye Türkçesine şu şekilde çevrilebilir: Karahisar-ı sahip beldesinde doğan ve adı geçen kalenin köşesinden kara bir nur gibi görünüp *siyahta nur vardır* nüktesini göstererek Ahterî mahlasını şöhret meş'alesinin nurları olarak ortaya koydu.

ⁱⁱⁱ Yukarıda kısmî transkripsiyonunu verdiğimiz metin, günümüz Türkiye Türkçesine şu şekilde çevrilebilir: *Afyonkarahisarlı mümtaz bir bilginidir. Pek çok ilimde, özellikle Arap edebiyatında ve lügat ilminde çok geniş bilgiye sahip idi. Adına isnat edilen basılmış meşhur lügat kitabından başka fıkıh konularıyla ilgili Câmi'ü'l-lisân ve fîrû ile ilgili Câmi'ü'l-mesâ'il, faydalı ilimlere ait Hâmîlü'l-muhâzarât, onun çok değerli eserleridir. Bunlardan, yalnız lügati basılıdır. Vefatı 986 tarihinde olup Karahisar'da kendisine isnat edilen bir kabir vardır. Hz. Âdem'in yaratılışından, Hz. Peygamber'in zamanına kadar yaşanan olaylar, dört halife ve içtihat sahibi imamların hayat hikâyelerinden bahseden Arapça bir tarihi vardır ki bir nüshası Fatih Kütüphanesi'ndedir.*

^{iv} Kütahya'da halk dilindeki meşhur bir menkıbeye göre, Karadonlu Sultan, zamanın velilerinden olup tekkesinin önünde otururken oradan geçen bir kimse kendisine: Burada niçin oturuyorsun? der. Karadonlu Sultan, bu soruya, *kalp kalaylıyorum* cevabını verir. Bu şahıs, Karadonlu Sultan'ın *kap (tabak) kalaylarım* dediğini zannederek, ertesi gün bir çuval dolusu bakır kabı ona getirir ve kalaylanması için önüne koyar. Karadonlu Sultan, kendisine kalaylanması için verilen bu kaplara hiç dokunmaz. Kısa bir süre sonra, kap kacak sahibi kaplarını, bıraktığı yerden kalaylanmış hâlde alıp evine götürür. Velilik sırrının herkes tarafından anlaşılmasına üzülen Karadonlu Sultan, yaşanan bu olaydan kısa bir süre sonra vefat eder.

^v Bâkî olan (yalnız) Allah'tır. (Bu kabri) ziyaret edenlerin günahları (Allah tarafından) affedilsin. Ruhü şad olsun. Allah'ın rahmetine kavuşan (Ahterî'nin) günahlarının affedilmesi için dua edin. Allah'ın rahmet ve merhametine muhtaç olan Karahisar doğumlu Ahterî-i (Kebîr) sözlüğünün yazarı Mustafâ b. Şemseddin'in ruhuna Allah rızası için Fatiha (okuyun). Sene: 953

^{vi} Osmanlı dönemi klasik dil öğretiminde ders kitabı olarak okutulan ve telifi çok önemli bir hüner şeklinde değerlendirilen ve Klasik Türk edebiyatının üzerinde yeteri kadar çalışma yapılmamış alanları arasında yer alan manzum sözlükler, *hacmi küçük, faydası çok ve ezberi kolay eserler* olarak nitelendirilir. Özellikle sıbyan veya mübtedî adı verilen çocuklara, ezber yoluyla önemli sayıda kelime ve bazı gramer kurallarının öğretilmesini sağlayan ve bunun yanında kültür, edebiyat ve aruz bilgileri de veren manzum sözlüklerin büyük ilgi gördüğü bilinir. Osmanlı döneminde, otuz civarında manzum sözlüğün yazılmış olması hiç de azımsanabilecek bir durum değildir (Kılıç, 2006, s. 19; Kartal, 2003, arka kapak. Daha geniş bilgi için bakınız: Kartal, 2003: 157; Kılıç, 2006: 19-28).

^{vii} Klasik Türk edebiyatı şerh çalışmalarında önemli bir yere sahip olan bu eserde (*Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*), *Ahterî-i Kebîr*'de geçen şu kelimelerden yararlandığı görülür: Akik, alem ber-câme, Ali, Arim, Bedûh, Behlûl-i Dâna, Beng, bit-Gürcü, cer-cerrâr, cür'adân, çirâğ, çirâğân, döğme, esenlik, Esrâr, fâthe-serv, Hâmân, kabâ, kabaktan hedef, Ka'be halkası, kable'n-nazc buhranı, kand-i mükerrer, karakulak, kulkul-gulgul, küfr, muhâbere, rıtl, sabûhî, sadâ-savt, semender, Süheyl, tafra, Tarâmûn-ı Hatâ, tedavi, tura oyunu, vesme, yeşim, seng-i yede. Görüldüğü gibi Ahmet Talât Onay, *Ahterî-i Kebîr*'de yer alan *yirmi iki* maddeden, eserindeki ilgili mazmunun izahı sırasında; *on yedi* maddeden de kendi açıklamaları içinde yer alan ve anlamı herkes tarafından net olarak bilinmeyen bazı kelimeleri etraflıca açıklamak ve daha kalıcı bilgiler için verdiği dipnotların yazımı sırasında yararlanmıştı (Daha geniş bilgi için bakınız: Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, Hazırlayan: Cemal Kurnaz, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 500).